

"מכר לו את השדה ונתן לו מקצת דמים"

מחלוקת גאונים בפרשנות המשנה והגמרא שעליה*

שנינו במשנה בבא מציעא פ"ה מ"ג וסה, ב):

מכר לו את השדה ונתן לו מקצת דמים, ואמר לו 'אימתי שתראה הבא מעות וטול את שלך', אסור.

במקרה שאדם מכר את שדהו אך הלוקח לא שילם לו עדיין את מלוא סכום השדה, עלולה להתעורר בעיה של ריבית בגלל אכילת הפירות עד תשלום שאר המעות. בגמרא הובאה ברייתא ובה ארבעה חילוקי מקרים שנתבארו על ידי רבא בדין אכילת הפירות שבשדה, והאיסור שבמשנתנו התפרש על ידי רש"י כאחד מהם:

תני רב ספרא ברבי דבי רבי חייא: פעמים ששניהם מותרין, פעמים ששניהם אסורין, ופעמים שהמוכר מותר ולוקח אסור, ופעמים שהלוקח מותר ומוכר אסור. עני רבא בתריה: פעמים ששניהם מותרין - דאמר ליה קני כשיעור זוזך, פעמים ששניהם אסורין - דאמר ליה לכה מיייתית קני מעכשיו, פעמים מוכר מותר ולוקח אסור - דאמר ליה לכה מיייתית קני, פעמים שהלוקח מותר ומוכר אסור - דאמר ליה קני מעכשיו וזוזאי להו הלואה גבך.

המקרה הנדון במשנתנו הוא המקרה השני, "פעמים ששניהם אסורין" לאכול פירות: מדובר במקרה שהמוכר אומר ללוקח 'כאשר תביא את שאר המעות השדה תהיה קנויה לך למפרע מעכשיו', ובמקרה כזה הן המוכר והן הלוקח אסורים לאכול פירות: למוכר אסור כיון שכאשר ישלם הלוקח את שאר המעות יתברר למפרע שהשדה היתה קנויה לו כבר מיום המכר, ואכילתו את הפירות בינתיים היתה בשכר המתנת שאר המעות, והרי זו ריבית; מאידך גם ללוקח אסור לאכול פירות, כיון שאם בסופו של דבר לא ישלם את שאר המעות והמוכר ישיב לו את המעות ששילם

* מאמר זה הוא מפירות עיסוקי בהמשך מפעלו של רב"מ לוינ' ז"ל "אוצר הגאונים", עם ידידי הרב ד"ר יהודה צבי שטמפפר ובראשות פרופ' ירחמיאל ברודי. כרך "אוצר הגאונים החדש" על בבא מציעא, שמחקרו נתמך ע"י הקרן הלאומית למדע, עתיד לצאת אי"ה בקרוב. הקטע החדש מדברי רב האי גאון שיובא להלן פוענח ותורגם על ידי הרב שטמפפר וכולל תיקונים של פרופ' ברודי, אך אחריות ניתוח הדברים עלי בלבד. רוב תודות לד"ר דוד סקליר, ראש המרכז לחקר התרבות הערבית היהודית וספרותה שעל יד מכוון בן צבי, שמצא וזיהה את המקור הערבי של ספר המקח והממכר, על הרשות לפרסם את הקטע.

נמצא שהשדה לא היתה שלו כלל, והמעות היו כהלוואה בידי המוכר, ואכילת הפירות היתה תמורת המעות שנתן למוכר כהלוואה, והרי זו ריבית¹. כאמור, זהו המקרה השני בברייתא. המקרה הראשון הוא 'פעמים ששניהם מותרין' לאכול פירות. מדובר במקרה שהמוכר אמר ללוקח בשעת המכר "קני כשעור זוזך", כלומר שהוא מקנה לו חלק מן השדה בהתאם לסכום ששילם. במקרה כזה הן המוכר והן הלוקח מותרים לאכול את פירות השדה, כי כל אחד אוכל בחלקו את פירותיו שלו.

המקרה השלישי הוא "פעמים מוכר מותר ולוקח אסור". מדובר במקרה שהמוכר אמר ללוקח שהקנאת השדה תהיה רק בשעה שישלם את הסכום הנדרש, ועד אז השדה נשארת של המוכר. במקרה כזה רק למוכר מותר לאכול את פירות השדה, שהרי הם שלו עד תשלום יתרת המעות.

במקרה הרביעי, "פעמים שהלוקח מותר והמוכר אסור", מדובר שהמוכר מקנה ללוקח את השדה מיד בשעת המכר, ומחשיב את יתרת המעות כהלוואה ללוקח. במקרה זה השדה שייכת ללוקח מיד והוא יכול לאכול את פירותיה, אולם למוכר אסור לאכול פירות, כיוון שהוא אוכלן בשכר המתנת מעותיו אצל הלוקח, שהוא הלווה.

כך הבינו את הדברים רש"י, רמב"ם (בפירוש המשנה שם ובהלכות מלוה ולוה ו, ו) ושאר ראשונים, והדברים מבוארים כך כבר בספר המקח והממכר של רב האי גאון (שער יג, מהדורת רמ"י ליפקוביץ עם פירוש עמק השער עמ' קנז):

ולענין אכילת פירות השדה בנותן מקצת דמים, אתה מוצא ארבע דרכים. הדרך הראשונה בנותן מקצת דמים, כגון דאמר מוכר ללוקח קני שעור זוזך שנתת, נמצא שניהם מותרים בפירות, לוקח אוכל פירות השדה כשעור מה שנתן ומוכר אוכל שאר הפירות.

הדרך השנייה בנותן מקצת דמים, היכי דמי כגון שאמר לו מוכר ללוקח לכי מייתית קני מעכשיו, כל הפירות לשניהם אסורים. אהני 'מעכשיו' ללוקח שאין המוכר רשאי לאכול כלום, אהני 'לכי מייתית' למוכר שאין הלוקח רשאי לאכול כלום. וצריכין להוציא את הפירות מיד שניהם, וינתנו ע"י שלישי, אם מקיים הלוקח את תנאו כותבים לו את הפירות ומותרים לו, ואם לא קיים לא קנה לוקח פירות וינתנו למוכר ומותרים לו.

הדרך השלישית בנותן מקצת דמים, דא"ל מוכר ללוקח לכי מייתית קני, ולא א"ל מעכשיו, דכה"ג המוכר מותר, והלוקח אסור דהא לא הקנה לו את הפירות, והוה ליה אסמכתא מאחר דלא א"ל מעכשיו, וקימ"ל דאסמכתא לא קניא².

1 נחלקו ראשונים האם איסור ריבית הנדון כאן הוא מדאורייתא או מדרבנן, ולא נאריך בזה.

2 על הקושי בדברי רב האי גאון בזה ראה מה שכתב רמ"י ליפקוביץ בעמק השער שם.

הדרך הרביעית בנותן מקצת דמים, דא"ל מוכר ללוקח ארעא קני מהשתא וזוזי נהוו הלואה גבך, דכה"ג לוקח מותר, ומוכר אסור דכיון דהווי זוזי הלואה לגבי לוקח אילו אכיל מוכר פירי הוה ליה רבית.

אלו ארבע דרכים לענין אכילת פירות לנותן מקצת דמים, וכדגר' מכר לו את השדה ונתן לו מקצת דמים וא"ל מוכר ללוקח אימתי שתראה הבא מעות וטול את שלך אסור. מי אוכל פירות, רב הונא אמר מוכר אוכל פירות, ורב ענן משרשיא אמר משלשים את הפירות. ול"פ, הא דא"ל לכי מייתית קני, הא דא"ל לכי מייתית קני מעכשיו.

ותני רב ספרא ברבית דבי ר' חייא, פעמים ששניהם מותרים פעמים ששניהם אסורים פעמים לוקח מותר ומוכר אסור פעמים מוכר מותר ולוקח אסור³. עני רבא בתרי', שניהם מותרים דא"ל לכי מייתית קני שיעור זוזך, שניהם אסורים דא"ל לכי מייתית קני מעכשיו, מוכר מותר ולוקח אסור דא"ל לכי מייתית קני, לוקח מותר ומוכר אסור דא"ל ארעא קני מעכשיו וזוזי להו הלואה גבך.

נעיין כעת בתשובתו של רב עמרם גאון (קובץ תשובות הגאונים שערי צדק חלק ד שער ב סימן כ)⁴:

ודאי הילכתא כרבא דאמר פעמים ששניהם מותרין לאכול פירות אותה שנה, דא"ל מוכר ללוקח קנה כנגד מעותיך שנתתה לי, דאכיל ראובן פלגא ושמעון פלגא; ופעמים ששניהם אסורין, דאמר ליה לוקח למוכר לכי מייתית קנה מעכשיו, לוקח אסור דכיון דאמר ליה מעכשיו אסתלק ליה מארעיה ואי אכיל רבית קא אכיל, מוכר אסור דכיון דאמר ליה לוקח לכי מייתית קנה, כמה דלא איתי לא קימיה לתנאי ואי אכיל גזל קא אכיל; פעמים שלוקח מותר ומוכר אסור, דאמר ליה למוכר לכי מהדרת לי זוזי קנה, דכמה דלא אהדר מוכר חמש מאות זוז, ארעא ופירי בידיה דלוקח קימי; פעמים שמוכר מותר ולוקח

3 המקרה השלישי והמקרה הרביעי מופיעים אמנם במהופך מהמופיע לפנינו, וראה להלן שעשויה להיות לדבר זה משמעות. אבל בקטע הגניזה שסופו יובא להלן מופיע כלפנינו.

4 יש לציין שסימן זה בשערי צדק מכיל שתי תשובות בשני נושאים שונים בענייני ריבית. תחילת הסימן עוסק באיסור ריבית לגוי, וההמשך הוא שאלה ותשובה בנדוננו (השאלה תצוטט להלן). בדפוסים (ובעקבותיהם בפרוייקט השו"ת) נחלק הסימן לשני חלקים - אך באופן שגוי, באופן שהשאלה בנדוננו צורפה לאיסור ריבית לגוי. בכל אופן בראש הסימן מופיע הייחוס לרב עמרם. יש מקום להתלבט אם גם חלקו השני של הסימן הוא של רב עמרם. ראה מ"ע פרידמן, "מתשובות הגאונים מן הגניזה בהלכות ריבית", עטרה לחיים - מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 462 והערה 18. בכל אופן, לשם הנוחות, להלן נתייחס לדברים כשל רב עמרם, אם כי יש לקחת בחשבון הסתייגות זו.

אסור, דאמר ליה לוקח למוכר ארעא קא מהדרנא נהלך, זוזי להו הלואה גבך. עד הנה.

המקרה המתואר במשנה הוא "פעמים ששניהם אסורין", ומפרש רב עמרם שמדובר "דאמר ליה לוקח למוכר לכה מעכשיו", בניגוד לפרשנות המקובלת לפחות מימי רב האי ואלך שהמוכר אומר ללוקח. כך גם הנימוק לאיסור אכילתו של המוכר לפי רב עמרם הוא ש"מוכר אסור דכיון דאמר ליה לוקח לכה מיתית קנה, כמה דלא איתי לא קימיה לתנאי ואי אכיל גזל קא אכיל". הוא הדין גם באשר לשני המקרים האחרונים: במקרה השלישי "דאמר ליה למוכר", ובמקרה הרביעי "דאמר ליה לוקח למוכר". הלוקח הוא זה שמתנה את התנאים ולא המוכר. ברור שנוסח דברי רבא בשני המקרים כפי שהם מובאים בתשובת רב עמרם הוא הפוך ממה שמופיע לפנינו, למרות שהמקרים מופיעים על פי אותו סדר: המקרה השלישי אצלנו הוא "פעמים מוכר מותר ולוקח אסור", ואילו בתשובה המקרה השלישי הוא "פעמים שלוקח מותר ומוכר אסור". והמקרה הרביעי אצלנו הוא "פעמים שהלוקח מותר והמוכר אסור", ואילו בתשובה המקרה הרביעי הוא "פעמים שמוכר מותר ולוקח אסור".

כדי לעמוד על משמעות תשובתו של רב עמרם ועל הבנתו את המשנה והגמרא נעיין כעת בשאלה שעליה מוסבת תשובתו:

והיכא דמזבן ראובן לשמעון שדה באלפא זוזי ויהב ליה שמעון חמש מאה זוזי מנהון ואמר ליה לראובן כל אימת דבעית אהדרינהו להני זוזי ניהלי וטול ארעך, ואהדרינהו ליה לבתר שתא, מאן אכיל פירי ההיא שתא.

השאלה עוסקת במקרה שראובן הוא המוכר ושמעון הוא הלוקח. ראובן מכר את שדהו לשמעון באלף זוזי, אולם שמעון שילם רק חמש מאות זוזי. לכאורה זהו המקרה שבו עסקנו לעיל. אולם ההמשך שונה לחלוטין: שמעון הלוקח אמר לראובן המוכר: אם תרצה תוכל להשיב לי את מעותי ואז תקבל את שדך בחזרה. ואכן לאחר שנה השיב ראובן המוכר לשמעון הלוקח את חמש מאות הזוזי, והשדה חזרה אליו. השאלה הנשאלת היא מי רשאי לאכול פירות לאורך שנה זו עד שחזרה השדה לבעליה הראשונים. בתשובה לשאלה זו הובאו דברי רבא בביאור ארבעת חילוקי המקרים שראינו. ברור אפוא שרב עמרם הבין באופן אחר הן את המשנה והן את הגמרא שעליה.

נעיין שוב במשנה שכאמור מתואר בה המקרה השני מארבעת המקרים: "מכר לו את השדה, ונתן לו מקצת דמים, ואמר לו: 'אימתי שתרצה הבא מעות וטול את שלך', אסור". ברור לחלוטין מי הוא זה שמכר את השדה ומי הוא זה שנתן מקצת דמים, אולם השאלה היא מי הוא זה שאמר "אימתי שתרצה הבא מעות וטול את שלך"? על פי רה"ג והבאים אחריו המוכר הוא זה שאומר זאת ללוקח; אולם לפי זה מה פשר הביטוי "טול את שלך"? לפי רב האי גאון הכוונה היא טול את השדה שקנית ומכאן

ואילך היא תהיה שלך), ויש דוחק מסוים בפרשנות זו. אולם אפשרות שניה מציעה שהלוקח נתן למוכר מקצת דמים תמורת שדהו, והוא זה שאמר למוכר: "אימתי שתרצה הבא מעות וטול את שלך", כלומר אם תרצה תוכל להשיב לי את מעותי ואז אני אשיב לך את השדה שלך. או בלשון השאלה שציטטנו לעיל: "כל אימת דבעית אהדרינהו להני זוזי ניהלי וטול ארעך". ההבדל בין שתי האפשרויות הוא אצל מי נמצאת השדה עכשיו, האם אצל המוכר (רב האי) או אצל הלוקח (רב עמרם). אפשרות כזו לפרש את המשנה אכן מופיעה בראשונים, אך כאפשרות שנדחתה⁵. כך כתב למשל הראב"ד (מובא בשיטה מקובצת על אתר):

יש מפרשים שהלוקח אמר לו למוכר. קשיא לי... ונראה לי... **והעיקר שהמוכר אמר ללוקח, וכך היא הסוגיא באמת**, ואין עוד קושיא. והפירוש הראשון אינו כי אם בלשון אחר, נאמר בגמרא, לכשיהיו לי מעות אחזירם לך וכו'.

גם בחידושים המיוחסים לריטב"א מוצעת אפשרות לפרש שכוונת המשנה היא שהלוקח הוא שאומר למוכר, ואף מועלית העדפה לשונית לפרש כן כפי שביארנו קודם לכן:

אית דמפרשי דלוקח הוא דאמר למוכר הבא קצת המעות שנתתי לך ופרעני וטול את שדה שלך, אסור הלוקח לאכול הפירות דדילמא פרע ליה מוכר מקצת הדמים ונמצא דהלוואה איתנהו גביה ובשכר ההיא הלוואה הוא אוכל פירות. **ולישנא דטול את שלך שייך טפי שהלוקח אומר למוכר טול את השדה שלך.**

אמנם למרות העדפה לשונית זו גם המיוחס לריטב"א מסיים באפשרות השנייה: "אך יש מפרשים שהמוכר אומר ללוקח... וכן פירש רש"י והראב"ד ז"ל". ומשמע שזוהי האפשרות המועדפת בסופו של דבר.

דברים מעניינים במיוחד בעניין זה מופיעים בחידושו של מהריט"ץ לפרק איזהו נשך (נדפסו בסוף השו"ת שלו, ונציה תנ"ד). מהריט"ץ מציין שרש"י בפירושו למשנה הורה כיצד לגרוס:

הכי גרסינן במתניתין, מכר לו את השדה ונתן לו מקצת דמים ואמר לו אימתי שתרצה **הבא מותר המעות שעליך** וטול שדה שלך.

לפי גירסא זו מדובר שהמוכר אמר ללוקח שכאשר יביא את "מותר המעות" יטול את השדה. מהריט"ץ מבאר מה הניע את רש"י להורות על גירסה אחרת:

כוונת הרב ז"ל שלא נכון גרסת הספרים שכתוב אימתי שתרצה הבא מעות וטול את שלך, דמשמע (דברים הללו) שהלוקח אומר דברים הללו למוכר

5 ראה "אוצר מפרשי התלמוד", בבא מציעא ד, מכון ירושלים תשמ"ט, עמ' רנו הערה 2. וראוי להוסיף שם את התשובה בשערי צדק שאנו עוסקים בה.

כשהיו לך מעות הבא מעות שנתתי לך וטול את שלך, זהו נראה פשטא דמתניתין לפי הלשון הזה, לכן כתב רש"י ז"ל דלא גרסינן הכי, משום דלענין הדין אין הדין כן... אלא כשתביא מותר המעות, והם דברי המוכר, שעדיין לא נתן לו את השדה עד שיתן את שארית המעות. ומאי דקאמר וטול את שלך, אעפ"י דלא אתי שפיר להאי פירושא כהאיך פירושא אחרינא שהם דברי הלוקח שאומר למוכר טול מעות שנתתי לך וטול את השדה שלך שמכרת לי, מכל מקום שלך מקרי בערך שכבר קנאה והתחיל לתת הדמים.

משמעושה הפשוטה של המשנה ("פשטא דמתניתין") היא שהלוקח הוא שאומר למוכר "הבא מעות וטול את שלך", ורש"י מאן לקבל פרשנות זו כיון שעל פי זה המשנה אינה אליבא דהלכתא. קביעה זו יוצרת דוחק בהבנת לשון המשנה על פי גרסתנו, אבל הבעיה אינה חמורה, כיון שניתן לומר שהשדה היא של הלוקח לאור העובדה שכבר החל בקניינה.

נעייין שוב בתשובתו של רב עמרם שציטטנו לעיל בדין השני בברייתא, הוא דין המשנה⁶: "ופעמים ששניהם אסורין, דאמר ליה לוקח למוכר לכו מיתית קנה מעכשיו, לוקח אסור דכיון דאמר ליה מעכשיו אסתלק ליה מארעיה ואי אכיל רבית קא אכיל, מוכר אסור דכיון דאמר ליה לוקח לכו מיתית קנה, כמה דלא איתי לא קימיה לתנאי ואי אכיל גזל קא אכיל". הלוקח אסור לאכול פירות מכיון שהוא התנה שאם המוכר ישיב לו את מעותיו אז השדה תהיה של המוכר מעכשיו, ולאחר השבת המעות יתברר שהשדה לא היתה של הלוקח בכלל והפירות שאכל בינתיים הם בשכר המעות שנתן למוכר והרי זו ריבית. המוכר אסור לאכול פירות כיון שכל עוד לא השיב את המעות הפירות אינם שלו, ויתכן מאוד שהוא לא ישיב את המעות כלל, ממילא אסור לו לאכול את הפירות מחשש גזל.

ההבדל בין המקרה השני והשלישי הוא בשאלה מתי יחול הקנין לאחר נתינת המעות, האם מעכשיו (המקרה השני) או מכאן ולהבא (המקרה השלישי). על פי דרכו של רב עמרם השדה נמצאת ביד הלוקח, והוא זה שאומר למוכר שכאשר ישיב לו את כספו יקבל את שדהו בחזרה. ודאי שבמקרה כזה אין כל הצדקה לכך שעד השבת המעות והשדה יאכל המוכר את פירות השדה, וברור שבמקרה כזה יש היתר ללוקח לאכול את פירות השדה. כך אומר רב עמרם ביחס למקרה השלישי: "**פעמים שלוקח מותר ומוכר אסור**, דאמר ליה למוכר לכו מהדרת לי זוזי קנה, דכמה דלא אהדר מוכר חמש מאות זוז, ארעא ופירי בידיה דלוקח קימי". מדובר על החזרת המעות (ולא "לכי מייתית"), והנוסח הוא "פעמים שלוקח מותר ומוכר אסור" ולא כפי שמופיע לפנינו "פעמים מוכר מותר ולוקח אסור".

המקרה הרביעי שבו המעות נחשבות כהלוואה הוא מקרה שבו מוכר מותר ולוקח

6 את המקרה הראשון מבאר רב עמרם באופן זהה לפרשנות שראינו תחילה: "פעמים ששניהם מותרין לאכול פירות אותה שנה. דא"ל מוכר ללוקח קנה כנגד מעותיך שנתתה לי, דאכיל ראובן פלגא ושמעון פלגא".

אסור (הפוך ממה לפנינו). הלוקח מחזיר את השדה למוכר מיד, והמעות שנתן הלוקח למוכר נחשבות כהלואה. במקרה כזה המוכר מותר לאכול פירות והלוקח אסור, כדברי רב עמרם: "דאמר ליה לוקח למוכר ארעא קא מהדרנא נהלך זוזי להו הלואה גבך".

מעניין לציין שרב האיי גאון בספר המקח והממכר הזכיר פרשנות זו ואף דחאה, אלא שנוסח דבריו אלו לא הגיע לדפוסים המצויים בידינו, שנוסחם מבוסס על תרגום מהמקור הערבי מעשה ידי ר"י אלברצלוני. אולם במקור הערבי המצוי בכתב יד מופיעים הדברים באופן אחר⁷. לאחר שהציג רב האיי את פרשנותו לסוגיא, הוסיף:

וכבר טעו אנשים בפירוש העניין הזה, וחשבוהו למכר על מנת להחזיר. ונכשלו בו כישלון חרוץ, ולא הוברר להם, ולא נודע להם אל־נכון העניין. ומה שהטעה אותם הוא מה (שנאמר) בו הבא מעות וטול את שלך, **ואולם זהו דבר המוכר לקונה**, שכאשר אתה [מביא] את יתרת התשלום אתן לך את מה שמכרתי.

רב האיי מזהה את שורש הטעות בדברי המשנה "הבא מעות וטול את שלך", ובניגוד לפרשנות המוטעית - לדעתו הדברים הללו הם "דבר המוכר לקונה". הפרשנות שרב האיי דחאה היא פרשנותו של רב עמרם, שכפי שצינו לעיל מתיישבת יפה בביטוי "הבא מעות וטול את שלך". לפי רב האיי הפרשנות האחרת נאלצה להציע נוסח אחר בדברי הגמרא, אבל כמובן שאין הדברים הכרחיים. בין כך ובין כך - פרשנותו של רב האיי היא הפרשנות הידועה והמקובלת בדברי הבאים אחריו.

7 תרגום של המקור הערבי בנדוננו (השונה מהנוסח שהוצג לעיל) מופיע ב"אוצר הגאונים החדש" (ראה לעיל הערת כוכבית) על אתר.

אם נסדק השופר לרוחבו במיעוטו - כשר (ראש השנה כו, ב).

כבר ידעת שמילת 'נסדק' רומז על עוון. ורצה לומר 'נסדק לרוחבו במיעוטו כשר' - כלומר אפילו עבר על מצוות הרבה, על דרך 'רחבה מצותך' וגו', הואיל והוא 'במיעוטו', רצה לומר נותן לבו לשוב במעט זמן, אך יום או יומיים משעבר עבירה ניחם על הרעה, כשר. ומלת 'כשר' הנאמר כאן הוא כשר שבכשרות. כי התשובה שעושה אדם בבחרותו היא התשובה המעולה שבכל התשובות, אשר בה יגיע הבעל תשובה אל המדרגה עליונה בעולם הבא, שאפילו צדיקים גמורים אינם יכולים לעמוד במחיצתן.

(של"ה מסכת ר"ה פרק דרך חיים תוכחת מוסר סי' קסז אות ה)